

## Feminizam i etika - kritičke analize

### **Nešto moramo učiniti**

**Rat (i njegove posljedice) na razne je načine pokazao utjecaj socijalne, ekonomske i političke nestabilnosti žena. No, bilo je žena koje nisu mogle šutjeti/ostati ušutkane kraj rastućeg nacionalizma i govora mržnje upućenog Ostalima**

*Rada Borić*

**S** obzirom na središnju tvrdnju feminističkoga pristupa etici - uzeti u obzir moralna iskustva žena i smatrati ih političkima - ova će se rasprava usredotočiti na rad ženskih grupa u Hrvatskoj u posljednjem desetljeću 20. stoljeća. Za feminističke etičare iskustvo i znanje smješteno u vrijeme i prostor rezultira etičkim djelovanjem koje je specifično primjereno tom vremenu i prostoru. Takvo shvaćanje suprotstavlja se filozofskoj tradiciji koja ("posvuda") uspostavlja apstraktnu univerzalnost i objektivnost te će poslužiti kao polazišna točka za istraživanje aktivizma u Hrvatskoj.

Nešto moramo učiniti, rečenicu koja se često čuje od aktivista; lingvisti/filozofi/etičari mogu iščitati na razne načine (svaki djelić rečenice, ovisno o stajalištu, mogao bi se iznova istražiti). U svrhu naše današnje rasprave promatrat ćemo je na dva moguća načina kroz aktivno/aktivističko "činjenje" - budući da su u razdoblju devedesetih godina u Hrvatskoj postojale dvije vodeće aktivističke prakse ženskih grupa. Jedno shvaćanje tvrdnje Nešto moramo učiniti obuhvaća zabrinutost sa sigurnošću i kontinuitetom vlastite zajednice (kao nacije). Takvo shvaćanje obilježilo je mnoge ženske grupe u razdoblju rata/ratova na ovom području. Ženska vrsta brige koja se temelji na očuvanju vrijednosti, koje se, pak, temelje na moralnome iskustvu ljudi, ne razlikuje se od muškog Nešto moramo učiniti. Ona je zapravo održala žensku podređenost. Uz pomoć "centrifugalnih tendencija prema nacionalizmu i fragmentaciji", koje su u tom razdoblju prevladavale u Hrvatskoj, mnoge ženske grupe postale su dijelom/partnerima prihvaćene, dominantne nacionalne/nacionalističke politike.



### **Od etike brige do politike pravde**

Nacionalistička politika (koja je prethodila i pratila ratni i poslijeratni socijalni i politički život u Hrvatskoj) obnovila je patrijarhalnu obiteljsku ideologiju, koja je također uključivala pripremu muškaraca za borbu i žene koje ih u tome podržavaju. Ženski praktični rodni interesi izranjaju, kako Jaggar citira Molyneux, izravno iz njihovih konkretnih životnih situacija i uključuju neposredno uočene potrebe poput hrane, zaklona..., no one "općenito ne potiču najčešće oblike podređenosti". Najpoznatija "patriotska ženska grupa" u Hrvatskoj Bedem ljubavi predstavljala je "nacionalnu etiku

brige". Uklapala se u "odgovarajuću sliku" - zalažući se za domovinu Hrvata. Žene su se na početku organizirale na temelju etike brige (npr. zakonita želja majki da zaštite vlastitu djecu od opasnosti mogućeg rata). Žene su se organizirale kako bi svoje sinove izvukle iz Jugoslavenske armije (na samom početku rata), no njihova briga nije se razvila u etiku brige koja bi spriječila da ih se pošalje u BILO KOJU vojsku ili BILO KOJI rat. Njihovo pojavljivanje u javnosti dobro je funkcioniralo s obzirom na nacionalnu/nacionalističku retoriku. Predstavljajući "etiku brige" kao etiku brige za "vlastite ljude", "naše dečke koji se bore protiv neprijatelja" (ispod križa uz Bože čuvaj Hrvatsku, a ne njezine sinove!), moglo bi ih se jednostavno smatrati metaforičkim majkama ili udovicama. Nacionalistički diskurs rado je bio predstavljan preko majki, udovica, naime ženskih žrtava (i naravno, obvezne djece kao onih koji imaju najmanju moć) - te su one izgubile svoj pravi identitet budući da su "predstavljene" kao "one koje valja braniti". Ništa lakše nego predstavljati Hrvatsku kao žrtvu kroz ulogu žrtve koja je urezana u žene. "Političko djelovanje" tih "patriotskih grupa" ne smije se povezivati s vrijednošću brige jer one su održale shvaćanje da se žene mogu skrbiti bez obzira na to koju će štetu nanijeti same sebi. Kad su one ili njihovi članovi obitelji zbog rata izgubili posao ili majčinska prava, besplatnu zdravstvenu njegu, morale su (ili su odabrale) podupirati upravo tu politiku koja je omogućila rat, strahote, nedostatak osnovne sigurnosti i smanjivanje ljudskih prava. Nacionalistički diskurs mogao je prenositi političke izjave, za razliku od žena, poput one koju je u Hrvatskome saboru izgovorio politički lider, gospodin Turić: Svaka majka trebala bi biti ponosna da svojega sina može dati oltaru domovine... Njezin sin ubijen je nekoliko mjeseci poslije, a ja se pitam je li (apstraktna) država ikada nadoknadila njezin pravi gubitak? Feministice bi ovdje kazale kako njegovanje muških rana ženama na posljedku oduzima snagu, čak i kada one tvrde da im emocionalan rad daje energiju, on nije isti kao objektivna realnost stvarnog posjedovanja moći, da parafraziramo Bertaky. Sićušne žene, koje su same organizirale svoje uloge, preplašene su i shvaćane kao "sredstva za nacionalnu borbu" i ubrzo iskorištene, čak izmanipulirane, za prije svega muške "svete stvari" (primjerice, državu). Aktivizam grupa sličnih Bedemu ljubavi jasno je održao etičku tradiciju koja se temelji na muškarcima. Pokret majki završio je kao produžena ruka očeva (koji su doslovce mahali zastavama!). Nedostatak brige za cijelo društvo nije samo isključivao Druge, već je počeo lišiti/napadati onu nekolicinu koja se protivila toj politici/metodi. Metoda otkrivanja "naših neprijatelja" ženskim grupama također nije bila nepoznata. Budući da je etička tradicija koja se temelji na muškarcima propisivala moralno opravdavajuće načine djelovanja, feminističke grupe koje su se počele pojavljivati u Hrvatskoj javno su propitivale te "postupke koje je moguće opravdati". Budući da su drukčije shvaćale moralnost, ponudile su alternativne metode, potvrđujući različita iskustva žena i djelujući politički na više subverzivnih načina. No, upravo pitanje "zauzimanja strana" - "mi/oni", "agresor nasuprot žrtvi" - stvorilo je razdor između ženskih i feminističkih grupa, podijelilo je i hrvatsku feminističku scenu na dvije.

## **Dvostruko medijsko silovanje**

Prvi put propitivala se etika. Predratni feministički aktivistički pokret, okupljen oko SOS telefona (grupa Trešnjevka) slomio se upravo oko istog tog "nacionalnoga pitanja". Taj slom bio je još bolniji budući da je grupa bila dio predratnog feminističkog pokreta i odjednom su dojučerašnje sestre (što se posebice odnosi na žene iz Srbije) postale ne samo žene na "neprijateljskoj strani" već su i same postale neprijateljem. Polarizacija u feminističkome pokretu otišla je tako daleko da su žene iz grupe Nona "dojučerašnje neprijateljke" napale u dnevnim novinama Vjesnik5. Ispod naslova Jasan stav prema agresoru stajalo je: "Na stranu kulturni profil, Nona se razlikuje u usporedbi s drugim ženskim organizacijama i grupama po svojem jasnom političkom stajalištu o ratu i njegovim začetnicima. Oni (Nona) jasno difamiraju ratnoga kriminalca - srpskog agresora, dok većina ostalih ženskih organizacija (poput Ženskoga lobija, Centra za žene žrtve rata, Autonomne ženske kuće...) promovira tezu o jednako krivnji za rat svih političkih vođa bivših jugoslavenskih republika." Inzistirajući da se "imenuje agresor", one su samo održale najpoznatiji muški/državni politički slogan, koji je isključivao odgovornost za zločine koje su počinili "vlastiti ljudi". Na početku rata, a "rat je ekstremni uzorak muški dominirane socijalne strukture gdje je civilno udruženo s izvana podupiranim ratnim nasiljem nad ženama", različiti ženski glasovi (bilo koji glas, onaj koji je važan, koji nije bio "u skladu" sa službenom, nacionalističkom himnom koja širi mržnju), različite etike i različite metode, naravno, nisu bile dobrodošle. Rat (i njegove posljedice) na razne je načine pokazao utjecaj socijalne, ekonomske i političke nestabilnosti žena (uključujući i porast nasilja nad njima). No, bilo je žena koje nisu mogle šutjeti/ostati ušutkane kraj rastućeg nacionalizma i govora mržnje upućenog Ostalima. Glasovi spisateljica i novinarki ("Vještice iz Rija", "apstraktna

feministice", Rada Iveković, Vesna Kesić, Jelena Lovrić, Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić) koje su se suprotstavile nacionalnoj politici smjesta su bili snažno napadani i proganjani. Sada je privatno bila cijena koju su morale platiti za svoj javni angažman. Njihovi životi (etničko podrijetlo, zanimanje roditelja, partneri - ako nisu bili hrvatske nacionalnosti, njihove kućne adrese, itd.!) bili su razotkriveni do najintimnijih detalja. Privatno nije bilo sveto kada je bila riječ o feministicama. Bio je to prvi slučaj "medijskoga silovanja" u Hrvatskoj, usprkos iskripljenim naslovima Feministice su silovale Hrvatsku u časopisima. Zanimljivo je kako muškarci koji su kritizirali režim nikada nisu napadani u svojoj "muškosti".

## **Feministička etika u praksi**

Budući da se pokazalo kako su individualni glasovi mnogo ranjiviji, feministice su počele stvarati sigurnije "ženske prostore". Ženski centri ("ženske oaze") postali su rijetka mjesta gdje se prihvaćala razlika. Žene su odlučile da "njihovo sigurno mjesto" može postati sigurno mjesto za druge. (Zaokupljen "višim ciljevima", patrijarhalan sustav ostavio ih je neko vrijeme na miru ne smatrajući ih pravom prijetnjom). Feministička etika brige odražavala je: MORATI kao IZBOR da se nešto UČINI za/s Drugima. Budući da smo svjesne (imajući iskustvo koje je smješteno u prostor i vrijeme) da se kao žene možemo brinuti o drugima jer smo ekonomski, socijalno i psihološki prisiljene to učiniti, dodatno smo odabrale: brinut ćemo se za žene, žene koje su preseljene ili izbjegle, još više marginalizirane nego što smo bile mi. U Centru za žene žrtve rata često su nas pitali jesmo li radile s djecom ili jesmo li naglašavale da smo radile isključivo sa ženama. Osjećale smo, bio je to politički i ekonomski odabir da se uništi "prihvaćeni model" onoga što bi žena morala raditi (a ujedno je to bila mogućnost da elaboriramo svoje feminističke principe: pod uvjetom seksualne jednakosti i slobode, mogle bismo voljeti muškarce a da se ne lišimo moći!). Žene koje su 1993. godine osnovale i poduprle Autonomnu žensku kuću Zagreb i utemeljile Centar za žene žrtve rata ili, poslije, B.a B.e, Centar za ženske studije i ženske grupe poput Lošinja, Poreča itd., radile su na principima koji bi mogli biti upisani u principe feminističke etike. Žene su podupirale žene neovisno o njihovoj nacionalnosti, etničkome podrijetlu, vjeri, obrazovanju, starosti, seksualnim sklonostima. To nisu bile samo tvrdnje. Živjelo se po tim principima. Cilj je bio priznati i suprotstaviti se (svakodnevno) muškoj dominantnoj etici/politici/strukturi koja ne poštuje različitost. Naša "briga za Druge" odnosila se na žene kao socijalnu grupu ili socijalnu kategoriju. Naše nas je iskustvo (kao i povijest!) naučilo da su rat i militarizacija (kao i drugi oblici patrijarhata) ne samo smanjili sigurnost žena (žene mogu živjeti u najgorim uvjetima, smatram) ili podcijenili žensko sudjelovanje u socijalnom životu već i potkopali i ograničili ženska ljudska prava, njihovo biće. U Centru za žene žrtve rata, od 1993. do 1996. godine, četrdeset pet žena aktivistica, lokalnih i izbjeglica, Hrvatica, Srпкиnja i Muslimanki, "miješanih", "etnički neopredijeljenih", heteroseksualnih, lezbijki, religioznih, agnostika, ateistica... razmjenjivalo je iskustva te radilo i učilo. Vrijeme je zahtijevalo da se djeluje, "trebalo je postaviti prioritete". Jer u to smo vrijeme radile s tisućama izbjeglica u apsolutno nehumanim uvjetima, možda je to djelovalo da su neki feministički principi bili "beskompromisni" i da su mnogi od tih principa bili uzeti zdravo za gotovo. No, žene okupljene u Centru tu su grupu odabrale stoga što se "razlika" prihvaćala i poštovala, a principi su postali feministička dostignuća. Biba (Habiba) Metikoš, odvjetnica, izbjeglica iz Sarajeva i aktivistica u Centru, izjavila je u jednome intervjuu: "Odlično je bilo što sam na glas mogla izgovoriti svoje ime. Osim toga, imala sam dodatan problem. U Sarajevu je ostao moj suprug, Srbin. To sam odmah 'priznala'. Preporodila sam se. Ovdje se ničega nisam bojala. No, to nisam mogla podijeliti s većinom populacije u Hrvatskoj." U rečenici Nešto moramo učiniti MORAMO nije značilo samo djelovanje/aktivnost. Teorija nije bila zapostavljena. Petkom poslijepodne, nakon rada sa ženama izbjeglicama u grupama za samopomoć, žene su pripremale rasprave o feminističkim principima - prvi put prevođenje, čitanje i raspravljanje o feminističkim problemima...

## **Iskustvo je važno**

Bila je to, ako imamo na umu vrijeme kada je vladao nacionalizam i ženomrstvo, privilegirana zajednica "istih u različitosti" koja je funkcionirala na "voljnom etičkom moranju". Naš "praktični moralni diskurs" - "direktno dotaknuti pitanja diskurzivne jednakosti i otvorenosti u situacijama koje su neizbježno izgrađene na moći"<sup>11</sup> - nije imao "ograničenu diskurzivnu otvorenost", kao što je Jagger primijetila; to je bio slučaj kod "mnogih grupa sjevernoameričkih feminističkih aktivistica

kasnog 20. stoljeća". Jednostavno, uz osnovne obveze, bila je prisutna i "diskurzivna otvorenost". No, slažem se, debate o tim osnovnim moralnim obvezama bile su potrebne jer su obveze (na stranu implikacije) obavljali različiti pojedinci, a svi su u određenome smislu bili "autsajderi" (zahvaljujući različitim podrijetlu, etnicitetu, zajednicama, kulturama, obrazovanju, starosti...). Izravan rad sa ženama izbjeglicama i vlastito propitivanje nacionalizma, rata i feminizma odvijali su se paralelno. Podupirale smo žene izbjeglice kako bi vratile kontrolu nad svojim životima, kako bi ojačale i preuzele vodeće uloge u svojim izbjegličkim zajednicama, kako bi se zauzimale za svoja ljudska prava... Mi smo, simultano, prosvjedovale protiv diskriminacijskoga zakonodavstva naše vlade (s obzirom na izbjeglice), otvarale javne dijaloge o problemima rata i mira, organizirale prve susrete žena aktivista (razdor koji sam spomenula očvrstnuo je našu želju da održavamo snažne veze s feminističkama iz ovoga područja, posebice srpskim i bosanskim). Konferencija o Politici mira koju je u Zagrebu 1996. godine organizirao Centar za ženske studije bila je pravi izazov u svakom pogledu (već i samo u pribavljanju viza za žene iz Srbije i Kosova). Mnoge žene o vremenu provedenom u feminističkim grupama govore kao o vremenu koje ih je održalo mentalno zdravima. Grupe su bile jedina mjesta u cjelokupnoj državi/području gdje su osjećale da mogu biti ono što jesu i gdje je njihovo iskustvo bilo od važnosti. 🗨️

S engleskoga prevela Gioia-Ana Ulrich

